

Demokrati eller germansk folkefellesskap? Den norske holdningskampen som motstandsform

Historisk bakgrunn og forskningsstatus

Innenfor det nasjonalsosialistiske systemet i Tyskland spilte en omfattende ensretting (*Gleichschaltung*) av det politiske, kulturelle og sosiale livet en sentral rolle som en forutsetning for å opprette et homogent «nordisk folkefellesskap». Særlig den tidlige ideologiske indoktrineringen av ungdommen skulle gi mulighet til å engasjere hele det tyske folket i dette «storgermanske prosjektet» og dermed garantere dets praktiske realisering. Mobilisering av ungdomsorganisasjoner som *Hitlerjugend* og *Bund Deutscher Mädel*, men også nazifiseringen av utdannelsessystemet var derfor av stor ideologisk og strategisk betydning for den nasjonalsosialistiske staten. Allerede to måneder etter maktovertakelsen, den 7. april 1933, ble en lov, den såkalte *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*, vedtatt. Denne dannet det juridiske grunnlaget for å fjerne jødiske lærere og politiske motstandere fra sine stillinger. Fra 1936/37 forsterket regimet ideologiseringen av skoleundervisningen; «holdningsdannede fag» som historie, men også biologi, skulle fokusere på den «nordiske rasens» kulturskapende betydning og antropologiske overlegenhet.¹

De nordiske landene Norge, Danmark og Sverige, sammen med det «germanske» nabolandet Nederland, inntok en viktig «rasemessig» plass innenfor det «nordiske folkefellesskapet» allerede i den *völkisch*-religiøse bevegelsen før 1933.² Etter 1933 videreførte det nasjonalsosialistiske Tyskland denne politikken som skulle resultere i flere praktiske tiltak etter okkupasjonen av Danmark, Norge og Nederland.³ Det langsiktige målet var sammensmeltingen av alle de «germanske/nordiske» landene i det «storgermanske folkefellesskapet». Mens Danmark formelt beholdt sine demokratiske institusjoner i stort sett uforandret form til august 1943, ledet okkupasjonen til omfattende endringer av de politiske institusjonene i Norge og Nederland. Begge land ble omdannet til rikskommissariater, riktignok med en grunnleggende forskjell: I Norge ble det satt inn et kollaborasjonsregime, basert på partiet Nasjonal Samling (NS); i Nederland ble de tyske direktiver implementert direkte via departementsrådene.

Med rikskommissariatene i bakgrunnen skulle det gjennomføres en omfattende nazifisering av det norske og det nederlandske samfunnet. For å kunne sikre at befolkningen i de to landene villig og helt fra barnsben av skulle delta i det «storgermanske prosjektet», ble det også her satt i gang forsøk på å ensrette utdannelsessystemet. Denne kampen kulminerte i Norge i 1942 i den såkalte lærerstriden, og resulterte i et totalt nederlag for kollaborasjonsregimet på dette området. Tusentalls av lærere, foreldre, elever, kirke- og universitetsrepresentanter deltok i en landsomfattende protestaksjon. Som reaksjon ble nærmest 650 lærere arrestert i løpet av samme våren og sendt på tvangsarbeid i Nord-Norge. Likevel strandet en omfattende nazifisering av den norske skolen på befolkningens motstand og ble aldri gjennomført.⁴

¹ For en oversikt, se Gruchmann, Lothar: *Justiz im Dritten Reich 1933-1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, 3. opplag, München: Oldenbourg, 2001; Dithmar, Reinhard/Schmitz, Wolfgang (red.): *Schule und Unterricht im Dritten Reich*, 2. opplag, Ludwigsfelde bei Berlin: Ludwigsfelder Verlagshaus, 2003; Platner, Geert o.a.: *Schule im Dritten Reich. Erziehung zum Tode*, Bonn: Pahl: Rugenstein, 2005.

² Om dette temakomplekset, se f. eks. min avhandling: *Zwischen Nationalsozialismus und nordischer Gesinnung. Eine Studie zu den Verbindungen rechtsgerichteter norwegisch-deutscher Milieus in der Zwischenkriegszeit*, Universitetet i Oslo: PhD-avhandling, 2012. Se også Breuer, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008; Lutzhöft, Hans-Jürgen: *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940*, Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1971.

³ For en oversikt over okkupasjonsregimene i de tre landene, se bl.a. Dahl, Hans Fredrik o.a. (red.): *Danske tilstander. Norske tilstander. 1940-45*, Oslo: Press, 2010; Hirschfeld, Gerhard: *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984.

⁴ Se bl.a., Berit: *Holdningskamp*, i: Skodvin, Magne (red.): *Norge i krig*, bind 5, Oslo: Aschehoug 1986.

Selv om lærerstriden utgjorde et viktig element i *holdningskampen* eksisterer det fortsatt lite systematisk forskning som undersøker kampen om skolen i Norge. De studiene som tar for seg dette temaet kan stort sett betegnes som populærvitenskapelig og setter ikke *holdningskampen* inn i et større historisk perspektiv.⁵ Til tross for at det i de siste årene er kommet ut flere studier om ulike sider ved okkupasjonsregimet i Norge,⁶ eksisterer det ingen samlet historiefaglig fremstilling av forsøket på å nazifisere den norske skolen.

Innenfor forskningen om det nederlandske skolesystemet finnes det riktignok en rekke publikasjoner om ulike aspekter ved skolesystemet under den tyske okkupasjonen,⁷ men ingen komparasjon med Norge. Dette gjelder ikke bare skolesystemet, men begge okkupasjonsregimer generelt, og er overraskende når man tar i betraktning at Norge og Nederland var de eneste «germanske» landene der det ble innsatt rikskommissærer direkte underlagt Hitler. Det finnes fortsatt ingen studie som sammenligner nazifiseringen av det norske og det nederlandske samfunn og landenes rolle i det «storgermanske prosjektet». På det internasjonale plan har forskningen produsert både artikkelsamlinger med separate fremstillinger av forskjellige europeiske land under tysk okkupasjon og komparative analyser av to eller flere land.⁸ I tillegg er det publisert en rekke historieverk som analyser ulike aspekter ved okkupasjonsregimene i Norge og Nederland. Disse gjør det mulig å sette de konkrete forsøkene på å nazifisere det norske og det nederlandske skolesystemet inn i et større perspektiv, og er dermed svært nyttig for gjennomføringen av dette prosjektet.⁹

Problemstillinger

Forskningsprosjektet vil undersøke forsøket på å ensrette den norske skolen og kartlegge den sivile kampen mot nazifiseringen. I et videre perspektiv skal denne prosessen sammenliknes med situasjonen i det okkuperte Nederland.

⁵ Se f.eks. Aartun, Leif Brynjulv/Aartun, Sigurd: *Motstandskampen i skolene 1940-1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*, Oslo: Orion, 2003; Nøkleby: *Holdningskamp*. Et unntak danner nazifiseringsforsøk på det norske universitetet som er blitt vitenskapelig undersøkt. Se Fure, Jorunn Sem: *Universitetet i kamp 1940-1945*, Oslo: Vidarforlaget, 2007.

⁶ Se f. eks. den nyeste studien om SS og dets arbeid og den ideologiske målsetning i Norge, Emberland, Terje/Kott, Matthew: *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*, Oslo: Aschehoug, 2012.

⁷ Se bl.a. Barnouw, David: *Van NIVO tot Reichsschule: Nationaal-Socialistische onderwijsinstellingen in Nederland; Nederlandse meisjes in Duitse vakantiekampen, zomer 1940*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1981; Groot, Jan de: *Schoolboeken in bezettingstijd, een terugblik*, Groningen: De Groot, 1995; Steen, Paul van der: *Keurkinderen: Hitlers eliteschoolen in Nederland*, Amsterdam: Balans, 2009.

⁸ Se f.eks. Benz, Wolfgang/Houwink ten Cate, Johannes/Otto, Gerhard (red.): *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945*, 10 bind, Berlin: Metropol Verlag, 1996-2001; Bohn, Robert (red.): *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-1945*, Stuttgart: Franz Steiner, 1997; Röhr, Werner: *Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Berlin: Hühthig, 1994; Roon, Gerd van (red.): *Europäischer Widerstand im Vergleich*, Berlin: Siedler, 1985; Ueberschär, Gerd R. (red.): *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin: De Gruyter, 2011.

⁹ Et utvalg er Bohn, Robert: *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*, München: Oldenbourg, 2000; Jong, Loe de: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 bind, Den Haag: Sdu uitgevers, 1969-1991; Kooy, G.A.: *Het ehech van een «volkse» beweging: Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Assen: Gorcum, 1964; Kwiet, Konrad: *Reichskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung. Die Einsetzung der deutschen Zivilverwaltung in den Niederlanden und die Anfänge ihrer Nazifizierung*, Freie Universität Berlin: PhD-avhandling, 1967; Looock, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1970; Skodvin, Magne: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge. Fram til 25. September 1940*, Oslo: Det norske samlaget, 1956; Sørensen, Øystein: *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945*, Oslo: Cappelen Forlag, 1989; Warmbrunn, Werner: *The Dutch under German occupation. 1940-1945*, Stanford: Stanford University Press, 1963; Wyller, Thomas Chr.: *Nyordning og motstand. Organisasjonenes politiske rolle under okkupasjonen*, Oslo: Universitetsforlaget 1958.

Dette betyr at prosjektet har flere perspektiver og integrerer problemstillinger på ulike nivåer. På den ene siden skal det vises hvordan det ble agert ovenfra og hvilken rolle Rikskommissariatet spilte som den øverste instansen i beslutningsprosessene innenfor det okkuperte Norge. Nasjonal Samling som kollaborasjonspartner inntar også en sentral plass i undersøkelsen. Viktige spørsmål er i denne sammenhengen: I hvilken grad agerte NS på eget initiativ, og hvordan manifesterte avhengighetsforholdet til de tyske instansene seg med hensyn til partiets nazifiseringsforsøk? Kan vi her snakke om en slags emansipasjonsforsøk fra NS' side? Representerte partiet en selvstendig ideologisk holdning som gjorde ensrettingen av den norske skolen «nødvendig», eller dreide det seg først og fremst om en strategisk beslutning for å styrke den egne posisjonen overfor Rikskommissariatet? Spilte en aktiv ideologisk utveksling med tyske aktører som for eksempel SS eller *Hitlerjugend* en rolle, fungerte disse som inspirasjonskilde, eller var NS en ren videreformidler av ideer som partiet fikk fra tysk hold? Dette perspektivet inkluderer dessuten mer generelle spørsmål som hvordan ensrettingen skulle gjennomføres og hva som var de overordnede strategiske og ideologiske mål bak offensiven.

På den andre siden vil undersøkelsen av reaksjonen nedenfra være av sentral betydning for prosjektet. Dette inkluderer særlig spørsmålet hvorfor nazifiseringsforsøket mislyktes og hvilken form motstanden hadde. Hvordan ble for eksempel den aktive sivile motstanden innledet? Hvem tok initiativet; hvilke lærere, skolebestyrere eller foreldre spilte en avgjørende rolle? Altså: Hvem var de sentrale aktørene, hvordan agerte de og hva var deres motivasjon? Hvordan fungerte kommunikasjonen innenfor den folkelige aksjonen? Hvilke regioner eller lokalsamfunn var spesielt viktig for å utvikle en *holdning* mot nazifiseringen? Hvilken rolle spilte foreldrene som private aktører og hvordan organiserte de seg?

For å kunne bedømme i hvilken grad situasjonen i Norge var preget av nasjonale særegenheter og hvilken rolle Nasjonal Samling som kollaborasjonspartner spilte, er det nødvendig å sette den norske motstanden mot nazifiseringen av skolen inn i en større sammenheng. Sammenligningen med forholdene i Nederland – som inntok den samme «rasemessige» stillingen i den nasjonalsosialistiske ideologien og der også et rikskommissariat fungerte som øverste instans – danner derfor en fruktbar innfallsvinkel for å plassere Norge innenfor den internasjonale historien om motstand. Prosjektet sikter derfor på å kartlegge eventuelle tilsvarende nazifiseringsforsøk i Nederland og befolkningens reaksjon på denne.

Teoretisk utgangspunkt og metode

Som nevnt danner komparasjon en sentral teoretisk redskap i prosjektet og dets plassering i en internasjonal kontekst. Innenfor historievitenskapen gir komparasjon muligheten til systematisk å undersøke flere fenomener for å avdekke likheter og ulikheter. På dette grunnlaget kan man komme til utsagn angående historiske handlinger, prosesser og strukturer.¹⁰ Særlig for å kunne vurdere hva som skilte motstanden mot nazifiseringen av skolen i Norge fra andre nasjonale motstandsformer er det viktig å sette den i et europeisk perspektiv. Riktignok ligger her også et av problemene ved historisk komparasjon. Jo flere undersøkelsesgjenstander som skal sammenliknes, jo vanskeligere blir det til å komme til konkrete utsagn, og desto større blir abstraksjonen.¹¹ En refleksjon over hva som skal sammenliknes og i hvilken grad dette er mulig og fruktbart, er derfor viktig. Det kreves at de problemstillinger som skal undersøkes er

¹⁰ Se Haupt, Heinz-Gerhard/Kocka, Jürgen: «Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung», i: Haupt, Heinz-Gerhard/Kocka, Jürgen (red.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt a.M./New York, 1996, s. 9-45. Se bl.a. også Bloch, Marc (1928): «Pour une histoire comparée des sociétés européennes», i Bloch, Marc: *Mélanges historiques*, bind 1, Paris: CNRS Editions, 1963, s. 16-40; Braembussche, A.A. van den: «Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society», i: *History and Theory* 28/1989, s. 2-24.

¹¹ Den komparative metoden blir særlig kritisert i Werner, Michael/Zimmermann, Bénédicte: «Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen», i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 36/2010, s. 607-636.

egnet for komparasjon. Her ligger prosjektets styrke. Nazifiseringsforsøkene i Norge vil først og fremst relateres til situasjonen i Nederland, som det eneste land med lignende okkupasjonsystem og en befolkning som inntok den samme «rasemessige» plass innenfor det nasjonalsosialistiske rasehierarkiet. At det nederlandske okkupasjonsregimet ikke var basert på et kollaborasjonsparti, gjør det mulig å analysere i hvilken grad nazifiseringsforsøkene i Norge var preget av Nasjonal Samling eller hvorvidt det dreide seg om tyske initiativ. Innenfor det begrepsapparatet som er viktig for prosjektet, spiller betegnelsen *holdningskamp* en sentral rolle. Med hensyn til den sivile motstanden var befolkningens *holdning* særlig knyttet til verdier som demokratiet og frihetsrettigheter. Det er derfor et interessant og viktig spørsmål i hvilken grad *holdningskampen* fungerte som en egen kategori bare i Norge, eller om vi finner et likeartet fenomen i Nederland.

For å kunne gi et nøyaktig bilde av prosessene og strukturene under nazifiseringsforsøkene av den norske skolen og hendelsesløpene i forkant og under lærerstriden, er det viktig å arbeide tett opp til kildematerialet. Ved siden av den komparative metodologien vil prosjektet derfor bygge på en grundig og systematisk kildegransking. Dette er forutsetningen for å kunne belyse problemstillingene fra ulike perspektiv. Empirien vil analyseres fra et strukturperspektiv der nazifiseringsforsøk ovenfra og motivasjonen fra NS-hold undersøkes. Samtidig skal perspektivet nedenfra spille en avgjørende rolle. De sentrale aktørene bak motstanden skal identifiseres og deres handlinger kartlegges. En utfordring for prosjektet består derfor i å skrive en form for «entangled» historie, der tilnæringsmåten og synsmåten varierer. Slik kan flere dimensjoner genereres og en selvrefleksiv metodekontroll garanteres.¹²

Bibliografi

- Aartun**, Leif Brynjulv/**Aartun**, Sigurd: *Motstandskampen i skolene 1940-1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*, Oslo: Orion, 2003.
- Barnouw**, David: *Van NIVO tot Reichsschule: Nationaal-Socialistische onderwijsinstellingen in Nederland; Nederlandse meisjes in Duitse vakantiekampen, zomer 1940*, Den Haag: Staatsuotgeverij 1981.
- Benz**, Wolfgang/**Houwink ten Cate**, Johannes/**Otto**, Gerhard (red.): *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945*, 10 bind, Berlin: Metropol Verlag, 1996-2001.
- Bloch**, Marc (1928): «Pour une histoire comparée des sociétés européennes», i Bloch, Marc: *Mélanges historiques*, bind 1, Paris: CNRS Editions, 1963, s. 16-40.
- Bohn**, Robert (red.): *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-1945*, Stuttgart: Franz Steiner, 1997.
- Bohn**, Robert: *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*, München: Oldenbourg, 2000.
- Braembussche**, A.A. van den: «Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society», i: *History and Theory* 28/1989, s. 2-24.
- Breuer**, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.
- Dahl**, Hans Fredrik o.a. (red.): *Danske tilstander. Norske tilstander. 1940-45*, Oslo: Press, 2010.
- Dithmar**, Reinhard/**Schmitz**, Wolfgang (red.): *Schule und Unterricht im Dritten Reich*, 2. opplag, Ludwigsfelde bei Berlin: Ludwigsfelder Verlagshaus, 2003.
- Emberland**, Terje/**Kott**, Matthew: *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*, Oslo: Aschehoug, 2012.
- Fure**, Jorunn Sem: *Universitetet i kamp 1940-1945*, Oslo: Vidarforlaget, 2007.
- Groot**, Jan de: *Schoolboeken in bezettingstijd, een terugblik*, Groningen: De Groot, 1995.
- Gruchmann**, Lothar: *Justiz im Dritten Reich 1933-1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, 3. opplag, München: Oldenbourg, 2001.
- Haupt**, Heinz-Gerhard/**Kocka**, Jürgen: «Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung», i: Haupt, Heinz-Gerhard/Kocka, Jürgen (red.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt a.M./New York, 1996, s. 9-45.
- Hirschfeld**, Gerhard: *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984.

¹² For bruket av «entangled history» i historieforskningen, se *ibid.*; Werner, Michael/Zimmermann, Bénédicte: «Beyond comparison: *Histoire croisée* and the challenge of reflexivity», i: *History and Theory* 45/2006, 30-50.

- Jong**, Loe de: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 bind, Den Haag: Sdu uitgevers, 1969-1991.
- Karcher**, Nicola: *Zwischen Nationalsozialismus und nordischer Gesinnung. Eine Studie zu den Verbindungen rechtsgerichteter norwegisch-deutscher Milieus in der Zwischenkriegszeit*, Universitetet i Oslo: PhD-avhandling, 2012.
- Kooy**, G.A.: *Het echee van een «volkse» beweging: Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Assen: Gorcum, 1964.
- Kwiet**, Konrad: *Reichskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung. Die Einsetzung der deutschen Zivilverwaltung in den Niederlanden und die Anfänge ihrer Nazifizierung*, Freie Universität Berlin: PhD-avhandling, 1967.
- Loock**, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1970.
- Lutzhöft**, Hans-Jürgen: *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940*, Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1971.
- Nøkleby**, Berit: *Holdningskamp*, i: Skodin, Magne (red.): *Norge i krig*, bind. 5, Oslo: Aschehoug 1986.
- Platner**, Geert o.a.: *Schule im Dritten Reich. Erziehung zum Tode*, Bonn: Pahl: Rugenstein, 2005.
- Röhr**, Werner: *Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Berlin: Hüthig, 1994.
- Roon**, Gerd van (red.): *Europäischer Widerstand im Vergleich*, Berlin: Siedler, 1985.
- Skodvin**, Magne: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge. Fram til 25. September 1940*, Oslo: Det norske samlaget, 1956.
- Sørensen**, Øystein: *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945*, Oslo: Cappelens Forlag, 1989.
- Steen**, Paul van der: *Keurkinderen: Hitlers eliteschoolen in Nederland*, Amsterdam: Balans, 2009.
- Ueberschär**, Gerd R. (red.): *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin: De Gruyter, 2011.
- Warmbrunn**, Werner: *The Dutch under German occupation. 1940-1945*, Stanford: Stanford University Press, 1963.
- Werner**, Michael/**Zimmermann**, Bénédicte: «Beyond comparison: *Histoire croisée* and the challenge of reflexivity», i: *History and Theory* 45/2006, 30-50.
- Werner**, Michael/**Zimmermann**, Bénédicte: «Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen», i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 36/2010, s. 607-636.
- Wyller**, Thomas Chr.: *Nyordning og motstand. Organisasjonenes politiske rolle under okkupasjonen*, Oslo: Universitetsforlaget 1958.